

ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ З ВИХОВНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ (ВИХОВНОЇ) РОБОТИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

В статті розглядаються проблеми діяльності органів з виховної та соціально-психологічної (виховної) роботи Збройних Сил України

В статье рассматриваются проблемы деятельности органов воспитательной и социально-психологической (воспитательной) работы Вооружённых Сил Украины

In the article are examined the problems of activity of organs educate and socially psychological (educate) work of Ukraine Armed Forces

Вірною та вагомою, на наш погляд, є думка Головного інспектора Міністерства оборони України (МОУ) В. Фролова, що “технічна оснащеність, військова майстерність і моральний дух інтегрується в бойовий потенціал завдяки особливій організації Збройних Сил”, а також “на жаль, сьогодні ми спостерігаємо намагання підтримати бойовий потенціал Збройних Сил на відносно прийнятному рівні виключно за рахунок надмірної експлуатації людського фактора” [1, с. 14].

Це зумовлює високу відповідальність командувачів, командирів (начальників), органів з виховної та соціально-психологічної (виховної) роботи за морально-психологічний стан підлеглих, формування високої морально-психологічної готовності особового складу до бойового застосування, створення необхідних побутових умов, товариства у взаємостосунках, забезпечення правового захисту військовослужбовців [1, с. 17].

Проте, в діяльності органів з виховної та соціально-психологічної (виховної) роботи (ВСПР) Збройних Сил (ЗС) України є низка проблем і недоліків. За визнанням начальника Головного управління виховної та соціально-психологічної роботи ЗС України (ГУВСПР), генерал-майора О. Копаниці насамперед, це низька професійна підготовка, недостатній рівень навченості, теоретичних знань та практичних навичок окремих офіцерів виховних структур в технічній, тактичній та загальновійськовій підготовці [2, с. 2].

Також, має місце тенденція до росту кількості злочинів, в т.ч. військових. Кількість облікованих кримінальних справ за фактами корупції в 2010 році в порівнянні з 2009 збільшилась майже в два рази [3, с. 3].

Загальна кількість злочинів, зареєстрованих за 8 місяців 2010 року, в порівнянні з аналогічним періодом 2009 року

збільшилася на 23%, а військових – на 32%. Збільшилась і кількість злочинів на ґрунті порушень статутних правил взаємовідносин – на 15%.

Для порівняння, у внутрішніх військах Міністерства внутрішніх справ України тенденція до росту кількості злочинів була відсутня, кількість військових злочинів зменшилася на 13%, а в Департаменті прикордонної служби України загальна кількість злочинів зменшилася на 2 % [4, с. 6]. Загальна кількість правопорушень ЗС України (з них на службі) у 2009 році склала 890 (524), а у 2010 – 947 (623). Таким чином, порівняльний коефіцієнт (кількість правопорушень на 1000 військовослужбовців) виріз з 2,4 до 2,5 [5, с. 29]. За останні роки має місце тенденція до росту кількості таких правопорушень, як безчинства щодо населення, зловживання владою та службовим становищем [5, с. 30].

Служба на виховних посадах у військах (силах) та органах військового управління ЗС України вважається неперспективною.

Підготовка офіцерів-вихователів первинної ланки (заступників командирів рот (батареї) не здійснюється). Слушним свого часу було занепокоєння капітана першого рангу А. Грищука з цього приводу, яке він висловив у відкритому листі на ім'я Президента України В. Ющенка: “Так, за останні роки з лав Збройних Сил України було звільнено (або звільнилося) понад три тисячі офіцерів з гуманітарної ланки. У більшості своїй це були офіцери, які мали життєвий та професійний досвід роботи з військовими колективами в різних умовах діяльності військ (сил) і були за своїм рівнем підготовки першими помічниками командирів. Паралельно з бездумним скороченням посад знищувалась система військової освіти з підготовки офіцерів тактичного й оперативного-тактичного рівня з

гуманітарних питань, що відбилося на морально-психологічному стані особового складу військ (сил.)

Необхідно зрозуміти, що процес переходу Збройних Сил України на професійні засади при скороченні гуманітарних структур не лише не варто штучно прискорювати, а й небезпечно – як для обороноздатності нашої держави, так і для її національної безпеки” [6].

Про сучасні проблеми в діяльності органів з ВСПР йдеться і в статті головного інспектора (з гуманітарного та соціального забезпечення) Головної інспекції МОУ полковника В. Федічева “Гуманітарні проблеми воєнної безпеки держави та стан їх вирішення у Збройних Силах України”. Серед них він визначав такі :

низька ефективність виховної роботи (ВР) з особовим складом (ос), що спричинює, разом з іншими факторами, передчасне звільнення з військової служби молодих офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом, а також низький рівень військової дисципліни серед цих категорій військовослужбовців [7, с. 40];

невідповідність штатів виховних структур системі змішаного комплектування ЗС України (проблеми підготовки та організації службової діяльності військових психологів та політологів підрозділів типу “батальйон”) [7, с. 43];

децентралізованість системи управління гуманітарною сферою ЗС України т. ін. [7, с. 43].

Про 1991-2000 роки в діяльності органів ВР йдеться за (власною періодизацією) в дисертаційному дослідженні Т. Іщенко [8].

Метою нашого дослідження є періодизація й окреслення проблем діяльності органів з ВСПР з метою визначення їх можливої подальшої ролі і місця у реформуванні ЗС України в 2011 – 2015 роках, чим і визначається його актуальність.

Проаналізувавши нормативно-правову базу, перебіг подій, можна виділити три основні періоди в діяльності виховних структур ЗС України за часів незалежності:

Перший – радикальний, 1991–1993 роки. Це був період радикальних змін у зв’язку із створенням на базі радянських військ, дислокованих на Україні, власних ЗС. Спочатку, за ініціативи Міністерства оборони СРСР, замість військово-політичних органів були створені органи по роботі з особовим складом. А 22 квітня 1992 року директивою Міністра оборони (МО)

України № Д-07 була введена загальна структура Соціально-психологічної служби (СПС) ЗС України. Начальником Соціально-психологічного управління (СПУ) був призначений полковник (згодом – генерал-майор) В. Мулява, кандидат філософських наук, один із засновників і організаторів Подільського народного руху, талановита і непересічна людина.

Керуючи СПС ЗС України він втілював у військових колективах принцип трьох “П”: порядність, патріотизм, професіоналізм [9].

Під його керівництвом був створений потужний апарат принципово нової системи виховного впливу на особистість і військові колективи в цілому.

Пропагувалися національні військові традиції, командирам (начальникам) прищеплювалися практичні знання з психології, соціології, удосконалювалася навчально-методична база СПС, зміцнювалися зв’язки з громадськістю, релігійними конфесіями.

Концепція СПС публікувалася в пресі, обговорювалася широким колом вчених, фахівців, офіцерів, пройшла юридичну експертизу й була схвалена Комісією Верховної Ради України з питань оборони і національної безпеки та затверджена Міністером оборони (МО) України генерал-полковником К.Морозовим 13 грудня 1992 року [10].

Велику допомогу СПС надавали Всеукраїнське товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, “Просвіта”, “Знання”, українська діаспора.

Вже до кінця 1992 року понад 50.000 військовослужбовців приступили до вивчення української мови.

В серпні 1992 року на базі 10-х Вищих Центральних курсів у м. Києві був створений науково-дослідний і методичний центр ЗС України для перепідготовки офіцерів і призначення на первинні посади в структури СПС. Термін для перепідготовки – 3 місяці.

Одночасно був створений Київський військовий гуманітарний інститут, йшов відбір кандидатів до призначення на посади СПС з числа радянських офіцерів, які повернулися на Україну.

Гуманітарна підготовка з літнього періоду навчання 1992 року була організована за новими тематичними планами, розробленими СПУ України.

Не бракувало й ініціативи знизу. Так, за пропозицією Управління СПС Прикарпатського військового округу

(ПрикВО), за відсутності українських військових статутів, Військова рада округу 26 травня 1993 року затвердила Тимчасові обов'язки посадових осіб СПС військових частин [11], якими війська керувалися до прийняття Тимчасових Статутів ЗС України у жовтні 1993 року [12].

В грудні 1992 року на посаду працівника з сім'ями військовослужбовців в СПУ ПрикВО був призначений греко-католицький священник отець Володимир Сичак, який окрім церковно-просвітницької роботи, катехезису, залучався і до виконання конкретних соціально-психологічних задач, проте нетривалий час. Але, певний досвід штатних військово-церковних відносин був набутий.

Значення першого періоду діяльності полягає в здійсненні радикальних змін у ВР з особовим складом ЗС України.

За 2 роки свого існування структурами СПС була проведена велика робота щодо соціально-психологічного забезпечення (СПЗ) життєдіяльності військ, згуртування військовиків навколо ідеї державної незалежності України, вивчення й розуміння ос закономірностей історичного процесу становлення незалежної України, впровадження української мови у військовому середовищі.

Але, як свідчить практика, структурам СПС не вдалося активно впливати на підвищення бойової та мобілізаційної готовності, зміцнення морально-психологічного стану особового складу та військової дисципліни.

За висновком нового МО України генерала армії України В. Радецького "...Концепція соціально-психологічної служби спрямована на майбутнє, коли в державі та у Збройних Силах України будуть створені відповідні економічні та соціально-психологічні умови"[13].

Враховуючи вимоги життя та пропозиції, що надійшли до МОУ з видів ЗС України і військових округів, колегія МОУ 22 листопада 1993 року прийшла до висновку про необхідність удосконалення структур СПС і створення у військових формуваннях органів ВР.

Розпочався другий період – реформаторський (1994-2002 роки).

МО України 5 травня 1994 року підписав директиву Д-24 "Про створення органів виховної роботи у Збройних Силах України" [13]. Директива визначала структуру органів ВР, як на мирний, так і на воєнний час. Вводилися посади заступників

командирів (командувачів) з ВР і визначалися підпорядковані ним структури.

На новостворені органи ВР покладалися завдання організації чіткої системи ВР у всіх ланках військового управління, СПЗ бойової готовності та підготовки військ (сил), практичної роботи щодо зміцнення військової дисципліни, особливо боротьби з нестатутними взаєминами, оперативно-інформаційного аналізу обстановки у військах (силах), забезпечення їх технічними засобами виховання і поліграфії (ТЗВіП), культурно-просвітницьким майном (КПМ).

Головне управління виховної і соціально-психологічної роботи (ГУВСПР, лютий 1994 року), а, незабаром, і Головне управління виховної роботи (ГУВР) МОУ (квітень 1994 року) очолив генерал-майор (згодом – генерал-лейтенант А. Кобзар).

У видах ЗС України і округах були створені управління; в армійських корпусах (АК), дивізіях – відділи; в бригадах (полках) – відділення ВР.

Визначною прикметою другого періоду було те, що структура органів ВР була приведена до системних напрямів їх діяльності: соціально-психологічне забезпечення (СПЗ) бойової та мобілізаційної готовності; СПЗ військової дисципліни; інформаційно-оперативний аналіз обстановки, прогнозування соціальних процесів; забезпечення ТЗВіП, КПМ; кадрове забезпечення.

Так, наприклад, у складі відділу ВР АК, дивізії було відділення СПЗ бойової і мобілізаційної готовності та військової дисципліни й відділення пропаганди.

У складі відділення ВР бригади (полку) була група СПЗ бойової підготовки та військової дисципліни й група пропаганди.

Протягом 1994 року була прийнята низка нормативно-правових документів щодо організації ВР з ос. Функціональні обов'язки офіцерів ВР тактичної ланки були викладені в Тимчасових Статутах ЗС України [12].

З призначенням в лютому 1995 року на посаду начальника ГУВР МО України генерал-майора В. Ситника, система ВР удосконалювалась і надалі, обґрунтовувалися нові погляди на виховний вплив на ос у воєнний час – морально-психологічне забезпечення (МПЗ), як вид оперативного (бойового) забезпечення. Це зумовило затвердження в 1998 році Президентом України Л. Кучмою "Концепції виховної роботи у Збройних

Силах та інших військових формуваннях України” [14], а в 1999 році (вже за нового начальника ГУВР МО України генерал-майора О. Процепка) МО України генералом армії України О. Кузьмуком - “Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України” [15].

Затвердження вищезазначених Концепцій відбулося в ході виконання Державних програм будівництва, реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 року, які стали першими комплексними документами, що визначили мету, пріоритетні напрями військового будівництва в Україні, а головне – пов’язали їх із загальними процесами державотворення [16, 17].

Значення Концепцій важко переоцінити – вперше були окреслені завдання ВР та МПЗ підготовки та ведення операцій (бойових дій).

Фундаментальною подією для незалежної України та її ЗС стало затвердження Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституції України [18]. Закінчився період невизначеності, вагань, сумнівів, що в значній мірі дозволило активізувати ВР з ос.

Важливою віхою подальшого реформування органів ВР було затвердження у 2000 році МО України генералом армії України О. Кузьмуком “Положення про органи виховної роботи Збройних Сил України” (Положення), яке визначило призначення, головні завдання, порядок діяльності органів ВР МОУ, Командувань видів ЗС України, оперативних командувань (ОК), інших органів військового управління, об’єднань, з’єднань, військових частин, військових навчальних закладів тощо [19, 20].

Згідно з Положенням, органи ВР призначені для організації та проведення роботи щодо формування і розвитку у військовослужбовців та працівників ЗС України професійно необхідних психологічних якостей, моральної самосвідомості та особистої відповідальності за виконання службових обов’язків, високої культури, почуття патріотизму, здійснення заходів щодо соціального захисту їх прав і свобод, що має забезпечити високу бойову готовність органів військового управління, об’єднань, з’єднань і військових частин, зміцнення військової дисципліни та правопорядку, згуртування військових колективів.

Чіткі формулювання Положення сприяли подальшому удосконаленню нормативно-правових актів, форм і методів ВР з ос протягом наступних двох років.

Таким чином, другий період був періодом плідного реформування органів ВР, визначення основних завдань ВР у ЗС та інших військових формуваннях України, МПЗ підготовки та ведення операцій (бойових дій) ЗС України.

Третій період – період трансформацій (з 2003 – по теперішній час)

Ще в 2002 році на виконання завдань адміністративної реформи, згідно з Указом Президента України Л. Кучми про затвердження нових редакцій положень “Про Міністерство оборони України і Генеральний штаб Збройних Сил України”, був здійснений комплекс заходів щодо вдосконалення системи керівництва ЗС України. Зокрема, передбачалося у 2003 році переформувати ГУВР МОУ у відповідний Департамент [21]. У 2003 році було здійснено розмежування функцій між МОУ і Генеральним штабом (ГШ) ЗС України [22], створена цивільна адміністрація МОУ на чолі з Є. Марчуком, генералом армії України, колишнім Головою Служби безпеки України.

За ініціативи його Першого заступника з гуманітарної політики та у зв’язках із Верховною Радою, кандидата філософських наук, доктора політичних наук В. Гошовської, Президент України Л. Кучма 25 жовтня 2003 року підписав розпорядження № 338/2003-рп “Про заходи щодо реформування гуманітарної сфери Збройних Сил України”, згідно з яким МОУ належало до 15 грудня 2003 року подати проект Концепції гуманітарного та соціального розвитку у ЗС України, утворити Департамент гуманітарного та соціального розвитку МОУ і Головне управління з гуманітарних питань ГШ на базі ГУВР МОУ, до 25 грудня 2003 року скасувати у ЗС України інститут заступників головнокомандувачів, командувачів, командирів (начальників) з ВР усіх рівнів та ввести посади заступників з гуманітарних питань (ГП) з відповідними структурними підрозділами у видах, ОК, корпусах, дивізіях, бригадах, полках, батальйонах(дивізіонах) та ім рівнях, вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ), установах і підприємствах МОУ та ГШ ЗС України, окремих навчальних і дисциплінарних ротах та посаду офіцера-психолога в ротах та відповідних військових підрозділах [23].

Передбачалося також ввести посаду начальника Головного управління з гуманітарних питань – заступника НГШ ЗС України.

На виконання вимог даного розпорядження МО України Є. Марчук 13 грудня 2003 року підписав наказ № 438 [24], згідно з яким вводилися посади з гуманітарних питань та структурні підрозділи з гуманітарних питань і вважалися такими, що втратили чинність, директива МО України від 05 травня 1994 року №Д-24 [13] та інші щодо цього. Введення нових посад і структур планувалося завершити до 10 вересня 2004 року. Начальником Головного управління з гуманітарних питань та соціального захисту (ГУГПСЗ) - заступником начальника ГШ ЗС України був призначений генерал-майор О. Копаниця.

12 січня 2004 року Указом Президента України Л. Кучми №28/2004 була схвалена “Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України” [25] і визнані такими, що втратили чинність, розділи 4 та 5 “Концепції виховної роботи у Збройних Силах і інших військових формуваннях України”, затверджені Указом Президента України від 04 вересня 1998 року № 981/1998 [14] (розділ 4 – Організація і керівництво виховною роботою; розділ 5 – Підготовка кадрів з виховної роботи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях України).

05 липня 2005 року новий МО України – А. Гриценко наказом № 377 затвердив “Положення про органи з гуманітарних питань у Збройних Силах України” [26].

В рамках виконання Державної програми розвитку ЗС України на 2006 - 2011 роки, затверджені Указом Президента України В. Ющенка від 27 грудня 2005 року № 1862/25т /2005 [27], рішенням МО України А. Гриценка в 2006 році Головне управління з гуманітарних питань було трансформовано в СПУ у складі Головного управління особового складу (ГУОС) ГШ ЗС України - так званої структури J-1 (за натовськими стандартами). Відповідні зміни відбулися до корпусу включно. На думку керівництва МОУ це мало сприяти більш ефективній роботі гуманітарних структур [28, с.32].

Була скорочена значна кількість офіцерських посад фахівців з ВР на стратегічному та оперативному рівні управління. Без змін залишилися гуманітарні

структури на тактичному рівні (від бригади до офіцера–психолога роти), але ненадовго.

За ініціативи Першого заступника начальника Головного управління – начальника СПУ ГУОС ГШ ЗС України генерал-майора О. Копаниці новий МО України Ю. Єхануров 06.06.2008 року підписав наказ № 244 [29], згідно з яким вводилися посади і структурні підрозділи з ВСПР і вважався таким, що втратив чинність, наказ МО України від 13 грудня 2003 року № 438 [24].

Як свідчить Інформаційна довідка до наказу МО України № 244 (п. 5. Фінансово-економічне обґрунтування), підписана начальником ГУОС ГШ ЗС України генерал-майором В. Артюхом, впровадження наказу додаткових фінансових витрат не потребувало, тобто, введення додаткових посад до ГУВСПР, відповідних структур у видах, силах підтримки, центрах, корпусах т.ін. відбулося за рахунок посад фахівців з ГП (ВР) тактичної ланки управління.

Трансформації третього періоду мали ситуативний, а іноді кон’юнктурний характер, як політичного (прагнення до євроатлантичної інтеграції), так і номенклатурного (прагнення до збереження вищих посад в органах з ВР на оперативному та стратегічному рівнях управління) спрямування.

Такі підходи до змін призвели до зниження виховного потенціалу і впливу органів з ВР тактичного рівня управління, де, власне, й знаходиться ос. Так, наприклад, в результаті останньої трансформації у 2008 році кількість фахівців з ВР лише у Львівському інституті Сухопутних військ (ЛІСВ) зменшилося на 5 посад. Серед них – психолог, завідувач військового музею, офіцер–психолог роти матеріально-технічного забезпечення, заступник начальника відділу з ВР, технік клубу та водій-кіномеханік (при наявності сучасного пересувного кіно-відеосалону - ПКВС).

Після реформування ЛІСВ в Академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (АСВ) ситуація на краще не змінилася. У відділі з ВР АСВ немає жодної посади із ШПК “підполковник”(1 – “полковник”, 2 – “майор”, 3 – “капітан”, всього – 6 офіцерів).

В обласних військових комісаріатах (ОВК) не були введені заплановані посади офіцерів з ВР (зокрема, в ЗахОК – 9 посад), які були передбачені наказом МО України № 244 [29]. Такі скорочення, з врахуванням

значного збільшення документообігу, суттєво ускладнили роботу, зокрема, відділу з ВР АСВ, заступників обласних військових комісарів з ВР Західного ОК.

Кількісно-якісні показники щодо зміцнення військової дисципліни, морально-психологічного стану ос ЗС України, також не на користь трансформацій третього періоду.

Так, порівняльний коефіцієнт за 2003 рік (на початку третього періоду) склав 2,17; за 2004 рік (під час переходу на гуманітарні структури) – 2,9; за 2005 рік (після двох років трансформації) – 2,6.

У 2004 в порівнянні з 2003 роком значно зросла кількість порушень статутних правил взаємовідносин – з 146 до 176. У відсотках до загальної структури злочинності це становить – 13,6% та 15,4% відповідно [28, с. 33].

Про два останні роки йшлося вище, тобто, з військовою дисципліною не все гаразд [3, с. 3; 4, с. 6; 5, с. 29, 30].

Спроби вдосконалення системи гуманітарного та соціального забезпечення, військово-патріотичного виховання (ВПВ) треба визнати невдалими [30, 31].

Протягом третього періоду на рівні МОУ та ГШ ЗС України були затверджені деякі необхідні нормативно-правові документи (організація гуманітарної підготовки, інформування, культурно-освітньої роботи, Програма ВПВ, Концепція ВПВ, Інструкція з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у ЗС України) [32, 33, 34, 35, 36] та інші.

Таким чином, з третім періодом, періодом неефективних трансформацій треба покінчити, та перейти до **четвертого періоду – оптимізації органів з ВСПР** в ході реформування ЗС України в 2012 – 2016 роках, що буде предметом наших подальших розвідок.

Література

1. Технічна оснащеність, військова майстерність і моральний дух – “три кита” бойового потенціалу країни / бесіда з Головним інспектором Міністерства оборони України В. Фроловим // Військо України. – 2010. - № 12 (126). – С. 14-17.
2. Корніяк В. Морально-психологічне забезпечення буде системним / В. Корніяк // Народна армія. – 26 листопада 2010 року. – С. 1-2.
3. Андрюшин О. На нуль помножимо корупцію / О. Андрюшин // Народна армія. – 29 січня 2011 року. – С. 1, 3.
4. Зятьєв С. Злочинність у силових структурах / С. Зятьєв // Камуфляж. – 2010. – жовтень. – С. 6.
5. Маковчук Ф. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України: сьогодення та перспективи розвитку / Ф. Маковчук // Наука і оборона. – 2011. – №1. – С. 25-31.
6. Гришук А. Відкритий лист Президенту України В.А. Ющенку / А. Гришук // День. – 07 березня 2008 року.
7. Федічев В. Гуманітарні проблеми воєнної безпеки держави та стан їх вирішення у Збройних Силах України / В. Федічев // Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 39-44.
8. Іщенко Т. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних Сил України (1991-2006 р.р.) : дис. канд. істор. наук: 20.02.22 / Іщенко Тарас Васильович. – К., 2008. –193 с. [http : //www.diser.com.ua/content/341618](http://www.diser.com.ua/content/341618).
9. Володимир Муляві – людині незвичайної долі – 70 / НДІУ Науково-дослідний інститут українознавства /<http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html/1027>.
10. Концепція Соціально-психологічної служби Збройних Сил України // Народна Армія. – 22 січня 1993 року. – С. 3.
11. Тимчасові обов'язки посадових осіб соціально-психологічної служби частин / [затверджені Військовою радою ПрикВО 26 травня 1993 р.]–Львів : Друкарня газети “Боевое знамя”, зам.157, 1993 р.–14с.
12. Тимчасові Статути Збройних Сил України [Затверджені Указом Президента України від 7 жовтня 1993 року]. – К. : Варта, 1993.– 423 с.
13. Директива Міністра оборони України від 05.05.1994 р. Д-24 “Про створення органів виховної роботи у Збройних Силах України”
14. Концепція виховної роботи в Збройних Силах та інших військових формуваннях України, затверджена Указом Президента України від 04 вересня 1998 року №981/98 // Армія України. – 24 вересня 1998 року. – С. 2.
15. Наказ Міністра оборони України від 06.05.1999 року № 142 “Про затвердження Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій)Збройних Сил України”.

Питання педагогіки

16. Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України до 2005 р. та основні результати її реалізації. – К. : Преса України, 2000. – 48 с.
17. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р., затверджена Указом Президента України від 28.07.2000 р. / Андрусьок Б.П. // Реформування Збройних Сил України на сучасному етапі.– К.: Пульсари, 2002.– с.171-181.
18. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
19. Наказ Міністра оборони України від 18.07.2000 року № 226 “Про затвердження Положення про органи виховної роботи Збройних Сил України”.
20. Наказ Міністра оборони України від 14.12.2000 року № 462 “Про внесення змін до Положення про органи виховної роботи Збройних Сил України”.
21. Підсумки виконання заходів Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України у 2002 році та перспективи їх подальшого розвитку (прес-реліз) / Брифінг Начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковника Затиная Олександра Івановича. 06.02.2003 / Міністерство оборони України – Новини. [http : // www.mil.gov.ua/news/print_news.php=id1846](http://www.mil.gov.ua/news/print_news.php?id1846)
22. Гошовська В. Актуальні питання гуманітарної та соціальної політики у Збройних Силах України / В. Гошовська // Наука і оборона. –2004. – №2. – С.7-13.
23. Розпорядження Президента України від 25 жовтня 2003 року № 338 2003-рп “Про заходи щодо реформування гуманітарної сфери Збройних Сил України” // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. Книга друга. – К.: Азимут України, 2005.–С.152-153.
24. Наказ Міністра оборони України від 13.12.2003 року №438 “ Про введення посад та структурних підрозділів з гуманітарних питань у Збройних Силах України ”.
25. Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України, схвалена Указом Президента України № 28/2004 від 12 січня 2000 року / Народна Армія 4 лютого 2004 року.
26. Наказ Міністра оборони України від 05.07.2005 року №377 “Про затвердження Положення про органи з гуманітарних питань у Збройних Силах України ”.
27. Державна програма розвитку Збройних Силах України на 2006-2011 року (основні положення), затверджена Указом Президента України від 27 грудня 2005 року № 1862-25 т / 2005.– К.: МО України, 2006.– 40 с.
28. Копаниця О. На виховні процеси у війську треба впливати / Інтерв'ю начальника Головного управління з гуманітарних питань та соціального захисту – заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майора О. Копаниці // Камуфляж. – 2006. – травень. – С.32-35.
29. Наказ Міністра оборони України від 06.06.2008 року № 244 “Про введення посад та структурних підрозділів з виховної та соціально-психологічної роботи у Збройних Силах України”.
30. Директива начальника Генерального штабу Збройних сил України № ДПШ-4 від 18.06.2005 року „Про вдосконалення системи гуманітарного та соціального забезпечення Збройних Сил України”.
31. Директива Міністра оборони України від 17.04.2006 року Д-22 “Про вдосконалення системи військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України ”.
32. Директива Міністра оборони України від 13.02.2006 року № Д-3 „Про організацію гуманітарної підготовки, суспільно-політичного та правового інформування особового складу Збройних Сил України на 2006-2011 роки” (втратила чинність – наказ МО України від 10.11.2010 року № 583).
33. Директива Міністра оборони України від 29.12.2006 року № Д-57 „Про організацію культурно-виховної просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України”.
34. Наказ Міністра оборони України від 09.07.2008 року №340 “Про затвердження Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2008-2011 роки та Перспективного плану реалізації Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України на 2008-2011 роки ”.
35. Наказ Міністра оборони України від 08.06.2010 року № 295 “ Про затвердження Концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України ”.
36. Наказ Міністра оборони України від 10.11.2010 року № 583 “Про затвердження Інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення в Збройних Силах України”// Народна армія, “Світогляд”, спецвипуск № 1. – 14 січня 2011 року. – С. 1-6.